1

Дмитро, спакувавши в’язку гілля, глибоко зідхнув:

"Коли б хоч смерть..." – але в ту ж мить, пригадавши за асоціяцією героя з байки, посміхнувся.

Власне, Дмитро ніколи не бажав смерти. Він свідомий був того, що життям користуються тільки раз, і тому не хотів легковажити ним. Це були лише штамповані слова, що їх люди вживають у скрутному стані.

Дмитро глянув навкруги філософським оком. В напівзрубаному лісі – трухляві пні, а поруч випинають зелені памолодки.

"Добре б і собі тягти соки, встромивши ноги в землю", – жартома позаздрив Дмитро. Він ще раз кинув до памолодків любовний погляд і, напружившись, що аж жили виступили йому на скронях, підняв в’язку й поволі почовгав між старих стовбурів дерев.

Тут, у рослинному царстві, Дмитро сам видавався якоюсь рухливою рослиною. З-під засмальцьованого військового кашкета вибивалася гіллякуватими пасмами чуприна, що мішалася з диким волоссям на лиці. Це волосся густо вкривало краї випнутих щелеп і видавалось таким молодим і безладним, як ті пагінці навкруги, очи Дмитра під тягарем в’язки запливали потом, але все ж у них відбивалась думка, а моментами вони засвічувались блиском гумору. Дмитро в порваній полотняній сорочці не міняв своєї вдачі веселуна, що репутацію його придбав ще в гімназії.

Мабуть ніхто з гімназійних товаришів не впізнав би тепер колишнього "Дагона". Та й хто міг би сказати, дивлячись на його зовні, що ця людина була колись у гімназії?

– Ой, ця земля мені, – часом розважливо казав Дмитро своїй дружині Марті, – набиваєш її щодня і в вуха, і в ніс, а сіяти однаково ніде. Отак колись ще наберу повний рот, розсмакую, розсмакую, щоб не кортіло, та як сплюну!.. Піду світ за очи…

Звичайно, Марта мала рацію, коли відповідала йому приповідкою: "Підеш ти… носом".

Дмитро, відпочивши на роздоріжжі, замилувався на колосисту вусату пшеницю: "Прямо тобі фонтаном б’є з землі! Бачив Патруня, як угноїв…"

Коли б Дмитрові конячка та корова – він угноїв би так, що й цятки не було б вільної. Йому підтакували набряклі колоски.

Навколо мертві шляхи, зеленкувата повідь полів, а над усім – щедра долоня розсипає дзвоном пісень щиро-гаряче золото. Не хочеться рухатись. Забути злидні й турботи, полинути в країну багатства й краси.

Раптом Дмитра розбудили гупаві кроки по сухій стежці. Від села, як червоний мак над житом, наближався кашкет міліціонера.

Дмитро підвівся, гукаючи назустріч:

– Якраз отут ще бракує охоронця порядку зі свистком! Чуєш, як перепелиці розходилися?

– Порядкуй уже сам! Це ж твій тут район, – гукнув у відповідь міліціонер, а підійшовши, він подав привітно руку: – Ти-но не дуже так з народньої міліції, а то зараз повернеш зі міною за порубку ліса.

– Вибач – поломку, – виправдувався Дмитро. – Хай-но справлю воза й коняку – тоді займусь порубкою.

– А це буде, мабуть, тоді, як у мене клуня – після другого пришествія… Давай закуримо з того всього.

Обидва присіли на стежці біля в’язки сухого гілля, що дуже добре гармоніювала з виглядом їх зморшкуватих облич.

Пускаючи дим, Корній разом з тим оповивав ним свої скарги:

– Ані тобі хлівця путнього, ані хвоста худоби, а діти лізуть, як черва після дощу. Як не кажи, а нашим сільським жінкам ще багато треба вчитись, як запобігати злидням. Не заглядаєш же додому по тижню й по два. Що там, здається, тієї втіхи? Так ні ж, клята природа й крихти тобі не попустить набір.

Корній весь був під вражінням вигляду своєї жінки, що ходила вагітна. Він хотів знайти співчуття у Дмитра, але той, видимо зрадівши, що не самотній у своїх злиднях, глузував з кожної Корнієвої прикрості, радив найкумедніші запобіжники: з ременю, мотузки… І сам реготався з власних дотепів.

Кінець кінцем, Корнієві нічого не залишалося, як перейти на жартівливий тон і теж поглузувати зі свого розмовника. Обидва реготались, зло кпили одне з одного і з самих себе, затаївши смуток на дні душі. А звідти виповзали докорами марні сподівання.

Дмитро й Корній – це друзі дитинства і навіть молочні брати. Їх матері були сусідками, і бувало часто, коли Мотря йшла до міста, то лишала на Марину годувати свого Дмитра, а натомість, коли хворіла Марина, Мотря годувала її Корнія. Святкуючи, обидві матері сходились, пускали на землю своїх пестунів, плекали для них найрожевіше майбутнє. Обидва хлопці повзали поруч, зчеплювалися руками, пізніше спиналися на ноги, щоб дістати один одного за чуба, але в цьому герці міцніла їхня дружба.

У Дмитра й Корнія ціла нивка спогадів від кожної пори року, коли помирившись, вони та ще їх однолiток Іван Затула, паласували огірки, полювали на тічки собак, ловили снігурів, палили бадилля…

Це була найщасливіша доба дитинства, доба безоглядних дикунів-мисливців. Пізніше – скотарський період і період залучення до культурного життя – школа. До обох цих явищ хлопці ставились, як до неминучої кари, що її вони мусять покутувати за те, що колись дарма їли хліб та пили материнське молоко. Обов’язки, що їх з кожним роком набиралось все більше, отруювали хлопцям існування, виснажували їх грайливу дитячу вдачу й нахиляли до практичного розумування.

Так, закінчивши сільську школу, обидва товариші дійшли висновку: щоб досягти добробуту – треба бути вченими. Обидва намагались "вибитись в люди", але пощастило тільки Дмитрові. Він, завдяки тому, що батько його щороку возив картоплю директорові, вступив до гімназії, а Корній, що втратив батька, мусів залишатися вдома відповідальним господарем.

Дмитро добре почував, що серед гімназійного товариства він ґава в павиному пір’ї, дарма що йому прищепили ім’я бога-хлібороба Дагона. Але й Дмитро на всякі приклади був спритний і взагалі мав репутацію "крамольника": гімназійний каптанець горло тисне, казав він.

Зате підчас літніх вакацій Дмитро розхристувався й разом з Корнієм намагався надолужити перерване безтурботне дитинство. Коли почалась війна і більшу частину хлопців на селі мобілізували, Дмитро з Корнієм стали першими парубками на селі. Тоді Дмитро ретельно одвідував досвітки й пропагував ідеї народництва.

На початок революції в селі Тишках був уже гурток активістів, що прийняв революцію, як романтичний епізод, і просвітянська сцена стала ареною вияву цих романтичних настроїв. Але незабаром Дмитро пересвідчився, що замало бути актором, щоб зберегти здобутки

революції. В цьому гетьманські карні загони переконали багатьох скептиків. Щоб уникнути їх перекональних аргументів, тишківські активісти – Дмитро, Корній та Іван Затула рушили з села.

Це був шлях, затуманений безвістю. Всі три напружували мізки: куди йти, якої тактики дотримуватись?.. Дійшовши до роздоріжжя, де оце зараз сидять, всі троє пересварились. Корній рушив під ліс, де його коханка Параска жала жито, Дмитро пішов на роботу до свого багатого дядька, що жив за тридцять верстов, а Іван, що не мав ані коханої, ані родичів поблизу, попростував шляхом у безвість. За ним вітер швидко замів сліди на піску, і простори поглинули його, як води моря.

Корній оселився в лісі. Давно вже не знав він такого гулящого життя, як тоді. Навколо лісу – жнива, спека, а Корній лежить цілими днями в кущах над струмком, слухає пісень пташок, вирішує "проблеми". Ось з води піднесла голову жаба й застигла на сонці скляним поглядом.

"Про що вона думає?" – замислюється Корній, і питання набирає для нього такої "проблемної" глибини, що в нього він заглиблюється на цілий день, аж поки не звечоріє. Тоді Корній виходить на узлісся, де його чекає Параска з серпами. Оповитий вечірньою імлою ліс навертав Коржеві почуття до життя пралісу. Корній ставав безвідповідальним дикуном зо всіма його бажаннями. Вже пізно вночі повертався він вглиб лісу з виразом задоволеного самця, ладного все ламати на своєму шляху. Та незабаром Параска почала нагадувати Корнієві, що він походить з цивілізованого суспільства і що в тому суспільстві його і її репутація змінюється в міру того, як змінюється її дівочий стан. Вона чесна дівка, і якщо Корній не думає її брати, вона не буде більше з ним зустрічатись і носити йому їсти. Корній присягався всіма зворотами свого язика, що любить Параску, як самого себе, й що він не хоче залишитись без їжі.

Легалізувавшись, Корній дійсно додержав свого слова і в подяку Парасці за послугу привів її з музиками до своєї хати, де її зустріла

Корнієва мати, два менші брати і три сестрі. До цього гурту Параска скоро вкинула і своє немовля, а за рік – друге. Хата перетворилась у содом. Кінець кінцем, Корній побив матір і жінку, перебудував на виселку з комори хату й почав жити незалежним господарем.

Вийде на двір – серце тішиться! Його власна хата, його кури, його жито. Ще б хлівця та клуню, та коня, та корову… Щороку Корній продавав жито, щовесни сидів без хліба, а клуні й досі нема. Цієї весни думав розживеться – став за міліціонера в районі, – коли на! Параска знову вагітна…

Корній жовчно сміється, спльовуючи гіркий пригар махряку.

Дмитрові стає прикро, але він не може признатись товаришеві, що теж у дурнях залишився. Дмитро регочеться. Що зробив, те зробив!

Опинившись у свого дядька, Дмитро кілька днів погостював, а далі став за звичайного робітника. Його роля нічим не відрізнялася від ролі дядькової наймички Марти. Він разом з нею жав, в’язав, возив снопи, а вночі разом спали в клуні. Дмитро не нарікав ані на гетьманський переворот, ані на службу в дядька. Медовий місяць буває приємний у всяких обставинах. Та й яких – привабливіших обставин міг бажати Дмитро? Пахуче сіно, що його місяць обсипав крізь щілини сріблястими світляками, і тоді вся постеля видавалася з коштовного шовку. Коли промінь місяця спадав на обличчя Марти – воно було таке казково прекрасне, яке могло воно бути тільки в давньої німфи Ехо. Він шепотів: "Люблю, люблю", – тим часом, як Марта, пригортаючи, казала: "Ти ж будеш колись багатий… Ти не забудеш мене?" І Дмитро раював до того часу, поки дядина не запропонувала Марті вийти з двору за сороміцьку поведінку. Дмитро запротестував. Тоді дядько показав рукою вслід за Мартою.

Ситуація вимагала спритності й завзяття. Дмитро виховувався на гуманістах і тому не міг залишити Марту напризволяще. Він подався до

міста й за допомогою батьків своїх гімназійних товаришів влаштувався за писаря в одному з гетьманських полків. Марта була йому вірна й не відставала в його подорожі. Дмитро вже сподівався зробити кар’єру службовця, як несподіване повстання змінило напрям його думок.

Дмитро завіз Марту з бурхливого міста в затишок до батька, маючи намір кинутись у вир соціяльної революції, але батько зовсім інакше поставився до подій у синовому житті. Батько ніяк не міг погодитись, що його освічений син одружився з "простою"! В цьому була образа його надій і марнотратство покладених на вчення коштів. З помсти батько одрікся Дмитра, давши йому за селом десятину поля, де й сьогодні світить ребрами незакінчена хатина.

Соціяльна революція не прийняла Дмитра в рахунок. Його, як учасника гетьманської армії, позбавили права виборчого голосу й не дали й клаптя землі. Дмитро став на своєму виселку якимось відлюдьком, що, проте, ніколи, здавалось, не губив ясної думки й веселої вдачі.

– Ну, а як там Іван, скоро інженіром буде? – допитується Дмитро й глузливо акцентує на слові "інженір".

– Того чорт не взяв. Вже закінчив робфак, а на осінь, кажуть, переходить в інститут, – гірким пригаром спльовує Корній.

З лиця Дмитрові поволі зсовується іронія, воно сіріє, очи мутнішають. Дмитро глибоко затягається махряком:

– Та-а-к!..

– Н-да-а!.. – замислено відповідає Корній в унісон і раптом схоплюється: – Сиджу, а там варта жде. Бувай!..

Дмитро похмуро нахиляється до в’язки.

До лісу почервонів кашкет, а стежкою на виселки почовгала старцювата постать Дмитра, що раз по раз ховалась між житами, вгинаючись, чи від ваги, чи від думок, що морщили йому чоло.

Навкруги так само цвіло сонце, синіли волошки, співали жайворонки.

2

Тільки що Дмитро полегшено зідхнув, випроставши спину, як з хати на двір вибігла Марта, очи їй світилися лихими іскорками, звисали пасма волосся і все її жовтаве лице тепер зчорніло від люті, бліді губи здригнулися й з них вирвався верескливий крик:

– Де ти на мене вискіпався? Щоб тебе була земля завалила, щоб тебе грім прибив…

– Чого ти, навіжена? – підвів великі очи Дмитро.

– Скільки тобі казала, скільки просила: "полагодь хлівця"! Так ні ж, ледащо чортове! Тепер шукай вітра в полі. В безвість забігло.

– Порося? – здивовано перепитав Дмитро.

– А який же чорт ще в тебе вдержиться, як поросяти ніде зачинити?

– Тільки не кип’ятись. Не кип’ятись, я тебе прошу!

Дмитро починав сердитись. Він підійшов до хлівця й з виразом детектива почав оглядати діру, що крізь неї втік в’язень…

Безперечно підкоп. Порося рило вже не перший день. Хіба це не справа господині стежити за його поведінкою? Де її очи були? Чого вона репетує?

Дмитро мав відповісти їй належним тоном, але, пригадавши раду мудрого філософа порахувати до ста, посміхнувся. Власне тут і двісті не допоможе, коли не поставитися тверезо.

– Та чорт його не візьме! Десь, мабуть, лазить поблизу в житі, – мовив він спокійно.

– Бодай ти вже на стіну ліз, як я облазила всі хуторі, всі жита…

Справа серйозна. Дмитро замислився, але відчув, що в такому стані він не здатний до чогось домислитись. Йому пересохло горло й так же нестерпно пекло сонце. Дмитро переступив поріг, випив келих холодної води й тільки тоді помітив, що в хаті на долівці плаче мала Тетянка.

– Чого ти валяєшся? Встань…

Але Тетянка вивертілася йому з рук і ще з більшим криком припадала до землі:

– Ї-і-сти!..

– Дай же їй що-небудь, – звернувся Дмитро до Марти, що невідступно вичитувала його.

– А якого рожна я їй дам? Хліба намолов, дров навозив, кабана вгодував… Була цілушка хліба то й ту вранці зжер…

– Та єсть же в тебе якась там картопля, чорт чи біс? – з серцем викрикнув Дмитро.

– Сам гризи її. Я мала коли варити? Цілий ранок бігала, як неприкаяна. Ріски в роті не мала, а він ще буде тут коверзувати!

Замовчи, гадиня, замовчи, бо задушу, – осатаніло тупнула Марта до дитини, ладна розчавити її чорною порепаною п’ятою.

Тетянка стишила крик, але, схлипуючи, задихалась від плачу.

Дмитро не міг слухати цього болісного хлипу. Йому іржею в’їдався докір, що йдучи вранці до лісу, він їз’їв останнього сухаря.

Дмитро вийшов на двір. Хай угомониться Марта, а він тим часом пошукає поросяти. Пішов між житами. Пробував кликати, але власний голос видавався чужим і зайвим… Як непотріб, муляли очи волошки, коли тут мусіло бути порося.

Пішов до села. Переходив через річку міст з підсвідомою боязкістю, як заборонену смугу. Річка – це та межа, що відокремлювала життя села від його життя, вигнанця. З того часу, як сход більшістю голосів позбавив Дмитра права голосу, він рідко переходив міст. Тут кожний стрічний, здавалось, обдавав Дмитра льодовим поглядом.

На щастя, цей раз на вулиці люди зустрічались дуже рідко, тільки собаки часто кидалися до воріт, щоб не допустити обідранця.

"Собаки ніколи не змінюють своєї ідеології", – по-своєму філософував Дмитро. На Дмитрове вітання стрічні відповідали неохочим мурчанням, і здавалось, що кожний з них от-от загарчить і гавкне.

Біля криниці молодиця тягне воду. Це Горпина, що колись з нею гуляв Дмитро. Тоді вона була дуже приязна до нього.

– Доброго здоров’я, Горпино! Може, бачила, або чула, де порося приблудилось? Рябеньке, місяців півтора…

– Не чула! – муркнула Горпина, долляла відро й швидко пішла, не дослухавши Дмитрової розповіді.

Ще кількох душ перепитував Дмитро – даремне. Він уже хотів вертатись, але картина, яку уявляв собі вдома, затримала його ходу. Дмитро поминув ще кілька воріт і – злодійкувато заглянув у подвір’я, що на ньому зріс.

Від воріт на дорогу вели дві свіжі колії. Це була ознака того, що батько виїхав з дому. Дмитро певнішим кроком підійшов до перелазу. Назустріч люто кинувся чорний пелехатий пес, але, почувши голос Дмитрів, повернув назад, незадоволено мурмочучи, неначе хотів сказати: "теж родич".

Кущі бузку і ясмину так само запашно цвіли тепер перед хатою, як і колись за дитинства Дмитрового, тільки хата дивилась вороже чорним поглядом холодних вікон. Як і слід було сподіватись, вона його не пустила через поріг – двері замкнені.

Дмитро пройшов на отічок. Глянув господарським оком на реманент під шопою. Добрий саківський плуг, культиватор, нові борони. Все в порядку.

Було таке почуття, неначе він, Дмитро, прибув з міста на вакації й оце зараз, оглянувши господарство, має ввійти в обов’язки помічника.

В клуні ще досить паші. Під кулями – не молочені снопи жита.

Вдоволений із стану батькового господарства, Дмитро по-молодечому перескочив через тин і опинився за клунею перед темно-зеленою хащею конопель. В глибині над цим зелом здіймався червоний очипок матері й біла хустина сестри.

– Добридень, мамо! – весело гукнув Дмитро і, як бувало в дитинстві, пустотливо почав пливти на зелених хвилях до матері.

– Чи ти не сказився? Тобі стежки мало?

– Дарма! Після мене кращі виростуть, – не зважаючи на сердитий тон матери, прогрібався Дмитро.

– Е-е вже! – безнадійно махнула горсткою мати. – Після такого господаря хіба чортополох поросте. Розказував же батько, що ти замісць проса осоту посіяв… Ти мені тільки скажи, що твоя вирлоока робить, що ото не загляне на поле?..

– Та ж то весь час полола у Круця, а як прийшлось до свого, то там такий бур’ян виріс, що й не видно того проса. Та… чорт з ним.

– Все в тебе так. Ото як працюєш, так і маєш. Пропадеш з тією ледащицею, ой пропадеш! Адже, щоб воно було щось путнє, та прийшло коли допомогло, то вже б може й Ганя пішла який день. Так ні ж, чортова ледач…

Ганя, не зважаючи на брата, стояла в кількох кроках і мовчки, брала плоскінь. Дмитро задумливо дивився на неї, силкуючись недочувати материних докорів.

Все те він уже чув і знає, не перший раз. Марта ледащо, Марта йому не пара, Марта його згубила, він тепер нінащо неподібний, його люди сахаються, як пранцюватого, та й їм, чесним господарям, такий сором…

– Чи не чули, часом, може де порося прибилося? – раптом спинив матері мову Дмитро.

– Втекло? А бодай же ж вас земля на собі не носила! До такого допуститься! Сміх людям сказати! Скільки ж у вас тієї худоби, щоб ото не доглянути?..

– Скільки, скільки, – сердито вибухнув Дмитро, – я вас питаю, чи не бачили, а ви мені тут "скільки, скільки"! Втекло та й годі. Треба йти шукати.

Дмитро сердито повернувся, ладний відійти, не попрощавшись.

– Та пожди, – раптом розчулилась мати, – голодний же, мабуть, ходиш, як пес. Зайди хоч попоїж.

Дмитро завагався. Зайшов з матір’ю до хати, де одна стіна була завішана золотими образами в рушниках, а впродовж другої була полиця, заставлена буханцями хліба, та мисник посуду.

За цілу весну Дмитро вперше наївся вволю. Але його муляла якась думка. В очах світився несміливий намір щось сказати. Мати його зрозуміла без слів. Вона внесла з комори вузол борошна, зняла найкращу хлібину з полиці.

Дмитро повеселішав. На материні докори він уже жартівливо відповідав:

– Не турбуйтесь, якось проживемо…

Але, вийшовши на поріг, Дмитро зніяковів. У ворота, що відчиняв менший Дмитрів брат, під проводом батька в’їздила хура з мішками січки. Хура зупинилась біля порога.

– Добридень, тату!

Батько скоса глянув на вузол:

– Взяти так "добридень", а принести "бувай здоров". Навчу я тебе хазяйнувати разом з твоїм синком! – несподівано підняв він голос до матері разом з батогом.

– Подумаєш яке нещастя! Дала шматок хліба. Нищі ж!..

– Отому собаці дай! – гаркнув голос.

Обвисла постать Дмитрова враз випросталась. Хліб гупнув перед собакою, а вузол полетів під колесо до батька.

Собака злякано відскочив, але зразу ж, настовбурчивши вовну, осатаніло кинувся навздогін за своїм напасником.

3

Сонце цікаво заглядало вогнистим оком у хату, збільшуючи й так задушливу атмосферу. Воно ніби на глум перебирало промінням лахміття на ліжку, бігало грайливими зайчиками по голому столі. Обличчя Марти, облите потом і слізьми, що збігали їй по щоках разом з пасмами липкого волосся, перед сонцем кольорово мінилося, і голос її хрипко верещав.

В моменти, коли Марта затихала, з долівки підіймався крик дитини. Часом їх голоси збігалися дуетом, тоді Дмитро ще нижче схилявся на руки й сидів нерухомо, ніби закляклий, знечулений.

Марта підбігла до його з кулаками, але й тоді Дмитро не ворушився.

Він камінь. Ірод. Катюга.

Дмитро ж напружував усю силу волі, щоб стримати себе. Він розуміє, що Марта жива, вона голодна. Докори спадали в груди каплями отрути.

Чому було не доглянути йому поросяти й не нагодувати їх салом? Чому він не вдавив тим хлібом батька? Батьки…

Дмитра пориває вибухнути, він як бомба, що в ній догорає трут. Але, коли Марта накинулась з кулаками на дитину, Дмитро відчув, як дерев’яніють у йому нерви. Він ніби спокійніше почав міркувати.

Це ж так природньо. Гуманісти його загубили. Ще тоді слід було переступити через оцю покритку-наймичку.

І раптом обурено: чому не пішов разом з Іваном? Доки буде лякатися простору? Невже він хронічний інвалід, якому все життя судилося сидіти в оцій добровільній каторзі? Судилося? Хто судив? Який чорт примушував?

Якась нова істота прокидалася в Дмитрові й невблаганно картала за його вдачу. Дмитро ненавидів себе разом з усіма своїми ворогами. Як втілення їх усіх, він уже бачив перед собою Марту.

– Попанувала за гімназистом, аж живіт опух!..

Дмитро скочив, як облитий варом.

– Замовчи, гадино! Розчавлю!.. – прошипів він, люто випнувши очи, але постерігши, як здригнулися м’язи на лиці Марти, він швидко заходив по хаті, неначе намагався втекти від самого себе.

Враз Марта з розпачливим виглядом саможертви переступила йому дорогу.

– Убий на місці, убий, щоб я більше не мучилась з тобою!

– Одійди! – погрозливо скрикнув Дмитро й одвернувся від її розпанаханих пісних грудей.

На столі сонячний зайчик скочив на лезо ножа й заграв кольорово на давній захлібині. Дмитрові очи ненаситно вбирали промінь. Він намагався відірвати погляд, але хтось владно його держав. Була – якась садистична поєднаність між лезом ножа та пісними мийками її грудей.

А Марта шугала по хаті з криком, без перерви, як настирливий вітер:

– Як мала я йти за тебе, краще б була пішла в ополонку…

Майже перекосившись від напруження й болю, неначе одриваючи якусь органічну частку, Дмитро відкинув погляд від ножа. Він ще здатний на рішучу акцію. Він завжди почував у собі присутність сильної істоти. Героїзм і жорстокість не роз’єднані прикмети. Швидко підійшов до ліжка, витяг з лахміття стару гімназійну шинелю й твердими кроками рушив до порога.

Марта заніміла. Враз вона збагнула й в одну мить схопила Дмитра за рукав. Дмитро не озираючись рвонувсь, але Марта тримала його так міцно, що він не міг зробити далі ані кроку.

– Пусти, – озирнувшись через плече, промовив зі страшним спокоєм Дмитро.

Марта замішалась. Якась нова, невідома досі їй істота промовляла в Дмитрові. Але враз крик відчаю помутив їй очи. Обличчя перекосилося в гістеричну гримасу.

– А дитину забув? Через труп мій переступиш!..

І з несамовитим вереском кігті Мартини вп’ялися в очи й щоки Дмитра. В ту ж мить руки обох сплелись, замість людських голосів почувся рик, шипіння. Здавалось, зчепились два смертельні вороги, що давно шукали лютої зустрічі. Кожний з них мусить знищити другого.

Аж ось… Руки Мартини щораз млявішають. Її горло намацали два великі пальці обох рук Дмитра. Що більше синіло обличчя Марти, тим більше випиналися ненавистю очи Дмитрові, тим глибше вгрузали його пальці. Він нахилився до самого обличчя з перекошеним ротом. Його гострий погляд неначе хотів закріпити назавжди свою ненависть в помутнілих очах супротивника. І враз… відкинув обм’якле тіло.

Дитина, що перелякано верещала, замовкла, вражена несподіваною розв’язкою.

Дмитро, не озираючись, переступив поріг. Настала така цілюща тиша, наче він раптом переселився в новий світ. Озирнувшись, як крізь туман, побачив жінку з поросям на руках, що наближалась до хати. Жінка вражено зупинилась.

Не здаючи собі справи, хто ця жінка й чого їй треба, Дмитро повернув стежкою на луг. Його туманила тиша. Підсвідомо сприймав, як атрибути тиші, і тихий шелест м’якої трави, і жовтий цвіт латаття. Ішов швидко. Здавалось, що далі піде, тим глибше порине в тишу. Але поволі підіймався неспокій. Дмитро почав бігти. Біг довго. Неспокій щораз збільшувавсь.

Раптом Дмитро почув за собою погрозливі голоси. Озирнувшись, він помітив, що кілька вершників гналося за ним. Дмитро підсилив біг. Далі, далі, у спокій! Але повітря щораз густішало криками. Вони вже били у вуші якимись кошмарами, чорними тінями засліплювали очи.

Ось щось черкнулось голови – Дмитро впав непритомний.

4

Над містечком кажани тихим летом навівали сон. Ніч чорна, як забитий склеп. Хати – мертві гробовища. Тільки в канцурі біля

райвиконкому крізь ґрати тече мляве світло. Кажан чиркнув крилом світла й зник у пітьмі, як чорний дух, злякавшись рухливих тіней.

На нари сіла постать у білому й, стиснувши в руках голову, заклякла. Біля дверей, спершись на рушницю, – міліціонер. Його здушений голос виривався глухим хрипом.

– Пропадеш тепер у Допрі нізащо. Хотів ти покинути її, кидай. Нащо було чіпати? Тут самому часом допече так, що не знати куди тікав би. Але ж щоб до такого…

Голова підвелась, з пітьми глянули докором великі, хворобливо-блискучі очи.

Корній вмовкає й ніяково ховає свій погляд за цівкою рушниці. Власне, він не знає, що призвело Дмитра до такого злочину. Його привезли з села геть побитого. Корній не йняв віри своїм очам. Невже це той колишній лагідний Дмитро?

Бувало, коли вже Дмитро приїздив на літо з гімназії, Корній ще старим звичаєм видирав пташині гнізда. Дмитро тоді вельми обурювався. Він забирав під свою опіку скривджених пташенят, а коли ті все ж через кілька днів здихали, він приносив з докором їхні трупи перед очи Корнієві. "А коли б тобі так довелось без матері вмерти – тобі добре було б?"

А тепер Дмитро видер матір у власної дитини.

Корній хотів обурюватись, але побачивши з-за цівки немощну постать, він уже ладен був визнати Дмитра за беззахисне пташеня в клітці, а себе – за колишнього екзекутора.

– Можна сказати з одного кореня виросли… Ти думаєш, легкий мені хліб оце біля канцури?..

Корній ще довго говорив винуватим голосом, намагаючись довести Дмитрові, що не він його стереже, а злидні.

Дмитро не слухав Корнія. В йому самому прялись настирливі думки, що перед ними навіть товкли болі синців. Лице Дмитрове почало перекошуватись якоюсь болісною гримасою й раптом у мертвій камері розлігся сміх. Хрипкий, настирливий сміх, як кашель сухотного.

Корній стурбовано глянув на заарештованого. Збожеволів чи глузує? Хотів уже грюкнути демонстративно дверима, щоб защіпнути їх знадвору, коли це з-за сухотного сміху почувся звичайний сумовитий Дмитрів голос:

– Не комедія? Не сміх? Товариство… До гроба. Ха-ха-ха! Федір Ткачик… Ночі просиджували… А сьогодні він прилюдно вдарив мене в обличчя… Ха-ха!..

– Класовоє самосознаніє, – промовив навмання Корній, щоб тільки обірвати цей саркастичний сміх.

Дмитро одмахнувся рукою й знову вмовк. Перед ним знову повстала картина, як його, вбивцю, із зв’язаними назад руками вели через село. Жінки, чоловіки, діти вибігають з воріт, кидають прокльони, погрожують руками. Нарешті він став перед столом, де сидів секретар сільради Федір Ткачик. Федір робив Дмитрові допит для протоколу, мав бундючно-офіційний вигляд першорозрядного слідчого: "Що вас примусило зробити такий вчинок?"

"Вас", – Дмитро посміхнувся й мовчки дивився кудись понад головами людей. Федір збагнув іронію і враз його кулак розчавив Дмитрові посмішку на зубах. З зубів потекла кров. Навколо прокинувся хижий інстинкт… Заревли, як звірі. Федір повернув Дмитра до дверей і мстиво штурхнув. Із зв’язаними руками Дмитро, як віхоть, покотився зі сходів сільради під ноги юрби… І враз круг нього стала страшна ревуча

стіна. В цих ненависних криках його огорнуло млосне завмертя, і побої він радий був би прийняти, як зароблену кару. Та ось із натовпу над ним нахилилась, захищаючи руками, мати: "Ой сину! Нащо ж ти занапастив себе, нащо ж ти занапастив своє дитя? Ой як ми тебе учили та як ти допустився!.." – Сльози їй рясно котилися по старому спрацьованому лиці. Така несподівана жалість у цьому морі ненависті була смішною. Дмитро посміхнувся. Юрба знову заревла: "Він сміється! Матір задушив би… Породила гада… Убити на місці!" Раптом голоси покриває рідний голос батька: "Знать не знаю й відать не відаю. Одрікся я його вдома перед образами, тепер одрікаюсь перед громадою. Рішіть його на місці – мені байдуже".

Дмитро вже дивиться суворо на юрбу. Кожний з юрби відчув собі образу в цьому погляді, але ні в кого вже не підійнялась рука. Незабаром Дмитро рушив у дорогу з невеличким ескортом, а обурений натовп лишився біля сільради.

Тим часом Корній пригадував одмінні картини. Корній бачив Дмитра в товаристві хлопців і дівчат. Дмитро розповідає про якісь пригоди, він добирає таких зворотів і такої міміки, що вся вулиця лящить від реготу. В товаристві почувається буяння молодості й спорідненість.

Ось уже більшість розійшлась. Лишається кілька хлопців з Дмитром, тиша ночі та казкова гущавина розквітлих садків. Ніжнішають почуття, глибшають думки. Дмитро філософує. Він вірить, що іскра людяності, яку викресали тисячоліття, хай ще за тисячоліття, розгориться пломінню… Людство – це творчий дух, що народився з хаосу і мусить опанувати його, перетворивши хаос у світову гармонію…

Тоді вірилось у те щасливе майбутнє, а зараз жаль опанував Корнія за минулими щасливими хвилинами. Жаль до себе, жаль до Дмитра, що так швидко минулі юнацькі дні.

Дмитро сидів зігнутий, затуливши лице руками. Може, він плакав.

Корній покинув рушницю біля дверей, а сам сів на нарах поруч Дмитра.

– Не журись, ще може будеш так жити, що й ну!

Коли Дмитро одірвав руки від лиця – там була тільки презирлива сувора гримаса.

Корній почував себе ображеним, але не хотів так легко зректися своїх тверджень; він поклав свою руку на Дмитрову:

– Кілька років – це вже не так страшно. А там знов вийдеш таким, як удруге на світ народишся… Пригадуєш, як бувало…

– Пригадую, все пригадую, як перед смертю, – із смутком у голосі промовив Дмитро, – не було б кривди, коли б я дійсно ненавидів і тих батьків, і те село… Вони ж мене заїли. Вони вбили Марту. Хіба я її ненавидів? Коли б ти тільки знав, як я її колись любив!..

Дмитро в запалі підвівся з нар.

Корнія, як електричним током штовхнуло вслід за Дмитром, щоб загородити йому дорогу, але побачивши, що той захоплено розповідає, Корній стримав себе на місці. Спустив очи, удавши, що співчутливо слухає.

Дмитро, жестикулюючи, ходив по камері й, як бувало перед цілим товариством, філософував. Тепер, коли він стоїть перед перспективою бути замкненим на кілька років у чотирьох стінах, він так глибоко почував любов до життя й до людини, як може почувати красу вільного дихання людина, відлітаючи в безповітряні простори.

– Знаєш, і дитинство своє, і юнацтво, і подружнє життя я почуваю зараз тільки в тих моментах, де була приязнь, любов – чи то до батька,

чи до товаришів, чи взагалі до людей. В цьому є якась незабутність. Може, навіть моменти довічньої цінності…

Дмитро говорив таким щирим підкупним тоном, що Корній забув про своє замішання від недоречного руху й, як бувало в парубоцтві, уважно слухав.

Здається розсунулись стіни, була тиха літня ніч, була юність, надії, був Дмитро такий близький, щирий приятель.

Аж ось Дмитро урвав свій довгий монолог і замріяно заходив по камері.

Корній кинув погляд на вікно. Крізь ґрати сірів досвіток. Звичайно це був час, коли все переговорено, й хлопці розходились по домівках, щоб через кілька годин взятися до буденної праці.

Корній встав, підійшов непевними кроками до порога, взяв рушницю. Він хотів вийти за двері, щоб бува вранці не мати неприємності від начальства, але, глянувши на Дмитра, не посмів. Сів на стільця біля порога, спершись задумливо на рушницю.

Дмитро так само ходив замріяний, не звертаючи уваги на Корнія. Лице йому світилося якимось фосфоричним сяйвом, очи в світлі каганця хворобливо блищали. Він почував себе закоханим до екстазу, закоханим у життя. Почував його юність, його бадьорий ранок, запах туманів і соковитих трав.

Його очи любовно повернулися до віконця. І враз зір вразили хрести ґрат. З’явище набрало для Дмитра глибоко символічного сенсу. На одному з цих хрестів він буде розіп’ятий багато років, щоб нарешті втратити надію на життя, навіки скліпити очи.

Дмитро тривожно озирнувся. Хотілося благати в когось порятунку. Підійти до Корнія й щирим каяттям виблагати ласки. Але підійшовши, Дмитро помітив, що Корній спить. Дмитро відчув на мить такий страх, який може відчути живий в царстві мертвих. Один у сонному світі.

Він скоро отямився. Глянувши ще раз на сплющені повіки Корнієві, тихо рипнув дверима.

Скочивши на ноги, Корній ще зупинився на мить поглядом у порожній камері, а за хвилину вже летів вулицею сонного містечка.

– Стій! – луною розлігся його голос. Вигук тільки підсилив біг утікача. – Стій, я тобі кажу, – вже грізно ревів голос міліціонера.

Але Дмитро, звернувши за ріг вулиці, вже стремів зором до жита, де в груди бив запах туманів.

Коли Корній вибіг за містечко, він бачив уже лише темний силует голови, що на мить зринала над житом, то знову зникала, спотикаючись. Ще момент – і Дмитро зникне в долині туману.

Кров шугнула в голову Корнієві. Він підкинув рушницю й спіймавши ненависним оком мушку, стрельнув у туман.

Голова спотикнулась.

Стурбовано побіг Корній росяною стежкою, не бувши певний, що він затримав утікача. Але раптом над долиною стежка обірвалась. Дмитро лежав ниць і з шиї йому, неначе з джерела, била кров. Квапливо затамувавши рукою рану, Корній почав повертати Дмитра й раптом вражено відсахнувся.

В очах Дмитра блукали тумани, а на вустах застиг скривлений посміх.

Корній безпорадно скинув навкруги очима, і в його скривавленій руці засюрчав свисток.